Н.Байгозуева, М.Медетбекова

Ч.Айтматовдун чыгармаларында каада-салт, үрп-адаттардын берилиши.

Каада-салт, үрп-адаттар – ата-бабаларыбыздан калган баалуу мурастар болуп эсептелинет. Алардын ичинде адам баласына керектүү болгон жүрүм-турум эрежелери, адамдын оң-терс сапаттары, түшүнүктөрү, адеп-ахлагы ж.б. нерселердин баары камтылган. Алар ата-бабаларыбыздан бери нарктальп, барктальп кийинки муундарга чейин мезгил сынынан таасын өтүп келе жаткан жашоо-тиричиликтин шарттуу, үлгүлүү көрүнүштөрү. Ар бир чоң кичине улуттун күзгүсү сыймыктанаар даңазасы. [1]

Элдик оозеки чыгармалар сыяктуу эле каада-салт, үрп-адаттар да кылымдан-кылымга, муундан-муунга өтүп сакталып келе жатат. Алардын кээ бирлери коомдун өнүгүшү менен бүгүнкү күнгө ылайык өзгөрүүгө учураса, кээ бирлери колдонуудан чыгып унутулуп калган.

Көркөм чыгармаларга чагылдырылган үрп-адат, салт-санаалар ырым жырымдар аркылу биз элибиздин тарыхы, психологиялык өзгөчөлүктөрү, маданияты жөнүндө маалымат алабыз.

Ч.Айтматов каада-салттар менен үрп адаттарга терең маани берүү менен алардын өзүнүн чыгармаларында элдин жашоо-турмушу менен тыгыз байланыштырып ылайыгына жараша чагылдырып бере алган. Элибиздин үрп-адатында, салт-санааларында атадан-балага калыптанган жөрөлгөлөр боюнча келе жаткан жакшы белгилери бири - саламдашуу. Учурашуунун кыргыз элиндеги өзгөчөлүгү жөнүндө «Ак кеме» повестиндеги баланын кеби аркылуу төмөндөгүдөй сүрөттөлөт: «Кичүү биринчи кол берет дейт таятам»[2]. Мында «Улууга урмат, кичүүгө ызат» деген элибиздин адеп маданияты көркөм чыгарманын тарбиялык маанисин күчөтүп турат.
Элибизде илгертен саламдашуу, ал-жай сурашуу адептүүлүктүн, сыйлоонун белгиси болгон.

Эл арасында кеңири тараган салттарыбыздын бири – бата алуу. Бата алуу – балалуу болууга. Алыс сапарга аттанууда, сапардан аман-эсен кайтууда, ойлогон оюна, тилеген максатына жетүүгө кылган далаалат.[3]

Кыргыз элинде: «Бата менен эр көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт»- деген макал мына ушундан келип чыккан. «Гүлсарат», «Ак кеме», «Бетме-бет» повесттеринде бата берүү, бата алуунун күчү адамга өтө чоң таасир берээри, бата берчүү адамдардын эмоциясы жазуучу тарабына элестүү сүрөттөөлөр менен берилген.

Ошону менен бирге эле терс ички туюмдарды билдирүүдө каргоо, тескери бата берүү салттары да эл арасында колдонулуп келген. Бул өзгөчөлүктү «Ак кеме» повестинде таенеси баланы «жубарымбек», «Тапкан эрмегиң журтта калгыр, ылайым кыйрап калса экен Ак кемең! Өрттөнүп кетсе экен, чөгүп кетсе экен» жана «Саманчынын жолу» повестиндеги Толгонайдын «Ылайым, кан төккөн элдин кусуру урсун силерди! Согуштун кусуру урсун сени Жекшенгүл!» - деп каргаган эпизоддорундагы айтылган сөздөрү улуттун индивидуалдуулугун айгинелөөчү «ылайым» - деген ниетти, каалоо-тилекти күчөтүүчү сөз жалпы элдик тилдин үлгүсүндө иштетилген.

Элибиздин үрп-адаттар менен каада салттары мазмуну боюнча бай. Аларда адам турмушунда колдонулуучу нерселердин баары камтылган. Адептүүлүк салтыбызда негизги орунда турган. Улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо элибизде адеп-ахлактуулуктун негизги белгиси болуп саналган.[4]

Салтыбыздагы тергөө да сыйлагандыктын бир белгиси болуп саналат.
М: «Ак кеме» повесттиндеги Момун улуу дебей, кичүү дебей көрүнгөнгө жапырылып салам берип, жумшаган иштен моюн толгобой аткаргандыгы үчүн келиндер аны «Элпек аке» деп тергешкен. Адата адамдарды тергөөдө көбүнчө анын жүрүш-турушу, сырткы көрүнүшү кылган кызматына байланыштуу сөздөрдү пайдаланышкан. Алсак, «Саманчынын жолундагы» Алиман Майсалбекти «мугалим бала», Жайнакты «кичине бала» десе, «Жамийла»

---

[1] [illegible] 2002. 6-[illegible]
[2] [illegible] «[illegible]» 1 978. 213-[illegible]
[3] А.Акматалиев. Баба салты, эне адеби. Б.,19993. 31-б.
[4] [illegible] 2002.16-[illegible].

повестиндеги Жамийла да Сейитти «кичине бала» деп тергейт. «Кичине бала» - бул үй-бүлөөнүн кичүүсү, кенжеси экендигин билдирет. Тергөө сөздөрү тил илиминдеги лексиканын бир бөлүгү болу менен бирге кыргыз тилинин тилдик өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат.

Дүйнөнүн башка элдери сыяктуу эле кыргыздар үчүн да наристенин жарык дүйнөгө келиши – чоң майрам, чексиз кубаныч болгон. Ата-эне азан чакырып баланын атын койгондон кийин, бала кичине торолгондо, бешик той өткөрүшкөн. Бешик – бабалардан калган мурастарыбыздан бири. «Ак кмедеги» уламыш боюнча бешикти адам баласына Бугу эне тартуу кылган. Ал кыргыз эли үчүн ыйык болуп саналат.

Мындан тышкары сөөк узатуу, өлүк көмүү жөрөлгөлөрүнөн да элибиздин тарыхын, жашоо-шартынын өзгөчөлүгүн байкоого болот. М: «Ал күнү кыргыз уруусу аза күтүп, эл атасы, журт эгеси, сан колдун башчысы Күлчө баатырдын сөөгүн жерге бергени жаткан. Кол баштап нечен казатта жүрүп соо калган, нечен айыгышкан чабыштан жеңиш менен кайткан карт батыр көрөөр күнү, ичээр суусу түгөнүп, каза табат. Кыздар кызыл кийип, катындар кара кийинип кыргыз эли эки күн аза күтүп, үчүнчү күнү баатырдын сөөгүн ата салты боюнча жабыла көтөрүп Эне-Сайдын боюн бойлотуп, жарлуу жээктин мизи менен алып өтмөк»[5].

Салт боюнча сөөктү узатканда аялдар кошок кошуп, эркектер сырта үн чыгарып ыйлап турууга тийиш. Кошоктор фольклордо тилдик түзүлүшү, аткарылышы, колдонулушу боюнча өзүнчө бир жанрды түзүп турат. Сөөк узатуу, өлүк көмүү салттары Ч. Айтматовдун чыгармаларында түрдүү мезгилдердеги өзгөрүүгө учураган формалар менен түшүндүрөт. М: «Ак кемеде» баатырды көмүү салты байркы мезгилдеги, «Саманчынын жолу», «Эрте келген турналар», «Бетме-бет» повесттеринде Улуу Ата Мекендик согуш, «Гүлсаратта» болсо согуштан кийинки мезгилдеги «сөөк узатуу» салттары өзгөчөлүктөрү менен сүрөттөлгөн.

Улуттук көөнөргүс мурастарга адам жашоосундагы күнүмдүк учурашуудан баштап көзү өткөндө жасалуучу ырым-жырымдар менен катар кайрат айтканда керектелүүчү курч сөздөрдүн айтылуу этикасы да кирет. Анткени кыргыз элинин ар бир айткан сөздөрүндө терең маани, куюлушкан ыргак жатат. Мындай орду менен айтылган көңүл айтуу сөздөрүн Айтматовдун «Гүлсарат», «Саманчынын жолу», «Эрте келген турналар» повесттеринен жоолуктурууга болот.

Элибизде жаман кабарды угузуунун да өзүнчө жөрөлгөсү болгон. Угузуу-элибиздин эчактан келе жаткан салттуу көрүнүштөрүнөн болгондуктан, мунун да алгылыктуу жагдайларын эл ойлоп тапкан. Байыркы мезгилде угузуунун комуздун муңдуу күүсү аркылуу, ыр менен угузуу сыяктуу түрлөрүн пайдаланышкан. Мындайча угузууну да аттуу-баштуу адамдарга тапшырышкан.

Угузуу салтын тилдик өзгөчөлүктөрдү Айтматов «Саманчынын жолу», «Эрте келген турналар» повесттеринде чебердүүлүк менен колдонгон.

Элибиздин салтындагы «аш берүү» маркумдун балдарынын парзы болуп эсептелет. М: «Ошентип эне салтын эл ыйык тутуп келе берет. Бир күнү жылкысы сан, кою түмөн бугулук бир бай каза болот. Балдары ат жеткен жерден эл чакырып, жер дүңгүрөтө аш берет.

Аш берген уулдар аттарын алчыланта минип, бейкасам чапан, суусар тебетейлерин жасана кийип, эл ичине жар салып, ырчылар ырдайт, мактоо сөз таппай атаандашып:

- Жер каймактап, Адам-ата, Ава-эне жаралгандан бери мындай аш берген жан чыкпаган! - деп ырдайт ырчы»[6].

Аш берүү маркумду сыйлоону билдирет. Бул берүүдө автор тилдик каражаттарды, көркөм сүрөттөөлөрдү колдонуу менен чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттырат.

Кыргыздар кырк уруудан тураары элдик оозеки чыгармаларда да кеңири сүрөттөлөт. Тек сүрүштүрүү, урууга бөлүштүрүү элибиздин салтында чоң мааниге ээ. М: «Эл атасы өлгөндө айыл-айыл болуп андалап олтурган уруу-уруу кыргыздар жабыла көчүп келип, Эне-Сайдын жээгине кыркаар тартып үй тигип, улуу журт курган»[7].

Уруу сүрүштүрүү, тек жайын аныктоо, бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготпой келет. Көл өрөөнүндөгү бугу уруусу жөнүндө Бугу эне уламышында кеңири сүрөттөлөт. М: «Мен да бугулук болом. Мобу кеткен жигиттердин баары бугунун балдары. Чөпкө баратабыз. Азыркы

---

[5] □.□□□□ □□□□. II □□□. □□□□□□., 1982. 45-□.
[6] Ч. Айтматов. Г□□□□□□□. □□□□□□ 19 87.231-□.
[7] Ч. Айтматов. Г□□□□□□□. □□□□□□ 19 87.223-□.

бугулуктар бирин-бири таанычбай, чилдей тарады го. Таятаңа салам айт. Чотбайдын уулу Кулубекти көрдүм де. Аскерден келип, азыр совхоздо шофер болуп иштеп жатыптыр дегин. Кош эмесе, - деп Кулубек балага бир аскер значок берип кетти».

Кыргызда «жети атасын билбеген-кул» деп эсептелинген. Ошондуктан бейтааныш адамдар саламдашып, учурашкандан кийин аттарын, эли-жерин, тууган-уруктарын сурашкан. Жогорку мисал аркылуу кыргыз элинин салтындагы дагы бир бөтөнчөлүктү көрүүгө болот.

Салтыбыздагы дагы бир көрүнүш-эки аял алуу. М: «Жамийла» повестиндеги Сейиттин сөзү боюнча: «Кийинчерээк берки үйдүн ээси дүйнөдөн кайтып, артында аялы менен эки тестиер уулу калат. Илгертен калган адат боюнча агайын туугандар жесирдин башын байлап коелу деп, арбак кудайга тууралап: менин атама никелештирип коюшат»[8] - деп баяндалат.

Элибиздеги бул салтка Совет бийлигинин мезгилинде каршы пикир айтылып, мыйзамсыз жорук катары колдонулууга тыюу салынат.

Каада-салт, үрп-адаттарга коомдун өсүп-өнүгүүсү менен кайсы бир деңгээлде өзүнүн таасирин тийгизээрин Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларында сүрөттөп, проблемалуу талаш-тартыштарды жараткан. М: «Жамийла» повестиндеги Жамийланын никелүү жарынын башын аттап Данияр менен качып кетиши, «Делбирим» повестиндеги Аселдин кудалап койгон кишисине барбай Илияз менен качып кетиши, «Кылым карытар бир күн» романындагы Сабитжандын ата керээзин аткарбай, сөөк узатуу, өлүк көмүү каадасын аткарууну каалабашы сыяктуу көрүнүштөр. Булардын баары 20-кылымдын башындагы «социализмди куруу» идеологиясынын таасири. Жазуучу өз чыгармаларында жетимиш жыл ичинде тилин, баба салтын унута баштаган «маңкурт» проблемасын чагылдырып, ата-бабаларыбыздан калган маданий жана рухий мурастарыбыз менен сыймыктанууга жана аларды баалоого чакырат.

Демек, Ч. Айтматов өз чыгармалары аркылуу кыргыз элин дүйнөгө таанытты десек жаңылышпайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. А. Акматалиев. Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат. Б.2002.
2. А. Акматалиев. Баба салты, эне адеби.Б.1993.
3. Ч. Айтматов. Гүлсарат.- Ф.: «Кыргызстан»1987.
4. Ч.Айтматов. II том.-Ф.: «Кыргызстан» 1982.

[8] Ч. Айтматов. Г□□□□□□□. □□□□□□ 19 87